

9. Огієнко І.І. Історія українського друкарства / І.І. Огієнко. – К. : Либідь, 1994. – 446 с.
10. Слово про Оксану Іваненко. Статті, етюди, есе. Для старшого шкільного віку. – К. : Веселка, 1986. – 118 с.
11. Українська література для 5–9 класів загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою та мовами навчання національних меншин. Програма [Електронний ресурс] / Р.В. Мовчан, К.В. Таранік-Ткачук, М.П. Бондар, О.М. Івасюк, С.А. Кочерга, Л.І. Кавун, О.І. Неживий, Н.В. Михайлова. – Режим доступу:
http://www.mon.gov.ua/ua/activity/education/56/692/educational_programs/1349869088/

REFERENCES

1. Bratus, I. (1995), “Who is printing pioneer of Ukraine? ”, Pedagogichni kadry. – February 8th.
2. Bratus, I. and Coba, A. (1997), “A new look at our teacher’s past”, Ukrainiske slovo. – February 6th.
3. Bratus, I. (1997), “The life of a young teacher concept was based on a strong national basis. Interview with Oksana Ivanenko ”, Literaturna Ukraina. – December 25th.
4. Galich, A. (1984), “Modern art documentary biographical prose (Problems of development of the genre)“, Thesis abstract for Cand. Sc. (Theory of Literature), 10.01.08, Donetsk State University, Donetsk, Ukraine.
5. Ivanenko, O. (1986), Try bazhannia : Kazky, opovidannia, [Three Wishes: Fairy tales, stories], Veselka, Kyiv, Ukraine.
6. Ivanenko, O. (1986), “Printer books unseen : novella“, Ukrainian educational portal, available at: <http://teacher.in.ua/navchalni-predmeti/ukr-mova-literatura/materiali-do-urokiv/oksan-ivanenko-pov-st-drukar-knizhok-nebachenih.html> (access December 5th, 2014).
7. Kostiuchenko, V. (1986), “Oksana Ivanenko”, Ukrainiska mova ta literatura v shkoli, № 4, pp. 65–67.
8. Melnychuk, B. (1996), Vyprobuvannia istynoiu. Problema istorichnoi ta chudozhnoi pravdy v ukrainskii istoriko-biografichnii literaturi (vid pochatkiv do siohodennia), [The problem of historical and artistic truth in ukrainian historical and biographical literature (from the beginning to the present)], VTs Akademiya, Kyiv, Ukraine.
9. Ohienko, I. (1994), Istoriia ukraiinskoho drukarstva [History of Ukrainian publishing], Lybid, Kyiv, Ukraine.
10. Slovo pro Oksanu Ivanenko. Statti, etiudy, ese. [Word about Oksana Ivanenko. Articles, sketches, essays] (1986), Veselka, Kyiv, Ukraine.
11. “Ukrainian Literature for form 5–9 schools with Ukrainian language and teaching languages of national minorities. Program” (2012) / R. Movchan and K. Taranik-Tkachuk, M. Bondar, O. Ivasjuk, S. Kocherha, L. Kavun, O. Nezhyvyi, N. Mychailova, available at: http://www.mon.gov.ua/ua/activity/education/56/692/educational_programs/1349869088/ (access December 5th, 2014).

УДК 821.161.2:82 – 24

ТОПОС СТЕПУ В ІСТОРИЧНІЙ ДРАМАТУРГІЇ СПИРИДОНА ЧЕРКАСЕНКА

Стежко С.О., викладач

Державний університет телекомунікацій, вул. Солом'янська, 7, м. Київ, Україна

svitlinka@ukr.net

Здійснено спробу проаналізувати систему бачення топосу степу в історичних драмах Спиридона Черкасенка. Обґрунтовано ідею еволюції образу степу від географічно-ландшафтного до психоемотивного концепту.

Ключові слова: топос степу, історична драма, історіософія степу.

ТОПОС СТЕПИ В ИСТОРИЧЕСКОЙ ДРАМАТУРГИИ СПИРИДОНА ЧЕРКАСЕНКО

Стежко С.О.

Государственный университет телекоммуникаций, ул. Соломенская, 7, г. Киев, Украина

Предпринята попытка проанализировать систему видения топоса степи в исторических драмах Спиридона Черкасенко, обоснована идея эволюции образа степи от географически-ландшафтного к психоэмотивному концепту.

Ключевые слова: топос степи, историческая драма, историософия степи.

TOPOS OF STEPPE IN THE HISTORICAL DRAMA BY SPYRYDON CHERKASENKO

Stezhko S.O.

State University of Telecommunications, Solomianska str., 7, Kyiv, Ukraine

The article represents vision system of the Topos of the steppe in the historical dramas by Spirydon Cherkasenko. Idea of evolution of appearance of the steppe from a geographically landscape to psychoemotional is proved.

Cultural geographic image of Ukraine, that modeled on crossing geographical ideas that "symbolic development alien world", formed over the centuries, and not least in his perception played Literature, historical events, folklore. Yakovenko indicates the existence of important features in the perception of our country: this "topos frontier as synonymous with the East hid danger", the "cultural emphasis on «desertedness» South East regions", and perception of the land as having "appeared as a kind of lengthy, formless and not outlined a space somewhere round the Dnieper and behind it on the verge of uninhabited Christendom". These notions are imposed, according to Ukrainian researcher, especially self-perception inhabitants of the land, and he shall image apparently opposite: how to self-contained units fragmented, cut off from the West has never been demonized, and vice versa – everyday life support and "own image the territory never caused no association with the "savage" or the "emptiness" or, even more, with "Happy Arcadia".

But in the perception of Ukrainian still existed significant places that define originality perception land and they are often correlated with Natalia Yakovenko described emptiness and savagery: core-forming range of local geographic spaces that form a coherent picture of mental geography, define the notion of central (Dnipro, Kiev, Zaporozhka Sich) and marginal (Poland, Moskoviiia, Tatar Kahanate). The steppe alone is a sign of mental space Ukrainian geography. It is a special place that "has some semiotic characteristics within specific metaprostoru (space, which has a relatively larger space to sign semiotic measurability)". D. Zamiatin correlates significant areas where the places of memory and symbolic topography, indicating that they were "linked to specific local traditions (both individual and group) memorialization and symbolization of the most important events of the past, which are thus relevant, or at least potentially significant in the present "

Steppe as part of the cultural and geographic portrait of Ukraine – a topic poorly understood in the context of creativity S. Cherkasenko. Among the works devoted to the analysis of the creative heritage of the writer have studio: G. Veselovsky, which examines the genre and style features dramatic writer, T. Zhytskoi, who has devoted his research question of aesthetic principles drama writer, M. Hrynchyshyn analyzed the features of the poetics of drama writer in the context of a realistic and neoromantic style in Ukrainian drama, N. Malyutin, which focused on issues of genre and stylistic transformations in the literary discourse of the late XIX– early XX century, and others. General works (M. Semeniuk, L. Demianivska, S. Horob, etc.), devoted to the study of the phenomenon of drama S. Cherkasenko, but none of them analyzed the features of symbolization desert as the space of life that influenced the formation of Ukrainian identity are not covered the transformation of the image of the desert in historical dramas S. Cherkasenko.

Key words: Topos Steppe, Historical Drama, Historiosophy of the Steppe.

Культурно-географічний образ України, який моделюється на перетині географічних уявлень і «символічного освоєння чужого світу» [5, с. 32–54], формувався упродовж століть, і не останню роль у його сприйнятті відіграла література, історичні події, усна народна творчість. Н. Яковенко вказує на існування важливих ознак у сприйнятті нашого краю: це «топос пограниччя зі Сходом як синонімом зачаєної небезпеки» [22, с. 50], «культурний наголос на «безлюдності/пустельності» південно-східних регіонів» [22, с. 52], і сприйняття краю як такого, що «поставив таким собі розлогим, безформним та не окресленим простором десь там коло Дніпра та за ним – на межі необжитого

християнського світу» [22, с. 53]. На ці уявлення накладаються, на думку української дослідниці, особливості сприйняття самих себе мешканцями краю, а край їм уявлявся, вочевидь, суперечливим: як фрагментований на самодостатні одиниці, межа зі Сходом ніколи не була демонізованою, а навпаки – звичною ознакою життя, а також «образ власної території ніколи не викликав асоціацій ані з «дикістю», ані з «пустельністю», ані, тим більш, зі «щасливою Аркадією» [22, с. 62].

Однак у сприйнятті українців все ж існували знакові місця, які визначали своєрідність сприйняття краю, й вони частко корелюються із описаними Н. Яковенко пустельністю та дикістю: коло локальних географічних просторів, які утворюють ядро і формують цілісну картину ментальної географії, визначають поняття центральні (Дніпро, Київ, Запорізька Січ) та околичні (Польща, Московія, Татарське ханство). Осібно стоїть степ як знаковий простір української ментальної географії [4, с. 34]. Д. Замятін співвідносить знакові місця із місцями пам'яті та символічної топографії, вказуючи на те, що вони «пов'язані з конкретними локальними традиціями (як індивідуальним, так і груповими) меморіалізації та символізації найважливіших подій минулого, які стають, таким чином, актуальними, або принаймні потенційно, значущими у теперішньому» [4, с. 35].

Закріплення в пам'яті та символізація ментальних географічних локусів – важлива частина формування уявлень про власний життєпростір та ідентичність. Ці процеси тісно пов'язані із історико-топографічним маркуванням території, вписуванням її в широкий простір та акцентуванням у ньому спільноти своїх людей [22, с. 64]. Складники ментальної географії не тільки маркують та означають простір життя нації, але й сприяють утвердженню й моделюванню власної національної групи, відчуття належності до своєї спільноти та маркерів національної ідентичності. У цьому контексті важливу роль відіграє символізація знакових місць – географічних просторів, що відбувається через посередництво осмислення за допомогою «історико-культурного, соціального, політичного, географічного уявлення на основі реальних або вигаданих подій» [4, с. 34]. Символізація сприяє наповненню значення знакових місць екзистенційним значенням та формуванню усталених наративів, культурно-ландшафтних репрезентацій локальних міфів тощо. І література в цих процесах відіграє не меншу роль, аніж фольклор, усні перекази, фіксовані історичні свідчення, наукові концепції та збережені історичні пам'ятки. Історик літератури в такому випадку має можливість простежити витоки формування та розвиток уявлень про знакові місця, визначити особливості символізації географічних уявлень, дослідити нові якості символізованих образів, умотивувати місце символічних образів і ментальної географії в історіософських концепціях буття нації у відповідних літературних дискурсах. Усі ці завдання корелюють із метою статті – комплексно характеризувати естетичний феномен образу степу та визначити його місце в художньому дискурсі історичної драматургії С. Черкасенка.

Степ як складник культурно-географічного портрету України – тема мало вивчена в контексті творчості С. Черкасенка. З-поміж праць, присвячених аналізу творчої спадщини письменника, маємо студії: Г. Веселовської [1], у якій аналізуються жанрово-стильові особливості драматургії письменника, Т. Жицької [3], яка присвятила дослідження питанням естетичних засад драматургії письменника, М. Гринчишина [2] аналізувала особливості поезики драма письменника в контексті розвитку реалістичного та неоромантичного стилю в українському драматичному мистецтві, Н. Малютіної [13], яка зосередила увагу на питаннях жанрово-стильових трансформацій у літературному дискурсі кінця XIX–початку XX ст. та ін. Загалом праць (М. Семенюк, Л. Демянівська, С. Хороб та ін.), присвячених вивченню феномену драматургії С. Черкасенка немало, однак у жодній із них не аналізуються особливості символізації степу як життєпростору, що вплинув на формування української ідентичності, не висвітлені питання трансформації образу степу в історичних драмах С. Черкасенка. Тим часом маємо цілісну працю Ірини

Ткаченко «Топос степу в новій українській літературі (проза)», у якій на матеріалі української прози аналізуються художні особливості цього образу та його смислове розгортання в історії української літератури. І поряд із цим свідому й однозначну вказівку С. Черкасенка на те, що степ він прагнув осмислити не стільки в географічних вимірах, скільки як соціокультурний складник української історії та ментального світу українців: зокрема у виданні, яке побачило світ 1928 р., письменник зауважує, що драма «Северин Наливайко» є першою частиною драматичної трилогії «Степ». І хоча відомостей про роботу над другою («Богдан Хміль») та третьою частинами не залишилося, однак топос степу є провідним для драми «Северин Наливайко», та й також для п'єси «Про що тирса шелестіла» [20, с. 877]. Цим і визначається актуальність обраної теми. Методологічним підґрунтям стали ідеї та висновки праць О. Астаф'єва, Ю. Барабаша, Д. Замятіна, В. Липинського, Ю. Лотмана, Є. Маланюка, Л. Миколаєнко Т. Свербілової, І. Ткаченко, Д. Чижевського, Н. Яковенко та ін.

Є. Маланюк називав степ – «відвічним «коридором», відвічним географічним «протягом» в нашій історичній «помешканні». Через той «коридор» проходили періодичні хвилі кочових навал, що їх Азія викидала зі своїх нетрів. «Коридор» цей – понадто – відтинав нашу Батьківщину від її природної підстави – моря» [12, с. 11]. Ще категоричніше оцінював роль степу у формуванні української нації В. Липинський, який зауважував, що Україна розвивалася як національно цілісна територія у «фатальному пограниччю між цивілізацією плуга і цивілізацією степу» [9, с. 175]. Власне, розвиток української нації вчений характеризував як протистояння й боротьбу лицарсько-хліборобського верстви зі «степовим охлократичним руїнником, зі здемократизованими метропольним польським визискующим державним апаратом, і з розкладовою діяльністю власної демократії» [9, с. 251].

Д. Чижевський описував степ як важливий фактор формування світовідчуття, ідентифікації та історичної державності українців, вказуючи на те, що саме степ справив найбільший вплив на динаміку становлення цих рис: «...почуття безмежно-могутнього, або безмежно-великого, що викликають море, ліс і гори, приймає також специфічну форму і у степу, що сполучує широту і розмах краєвиду з буйним розквітом життя природи; естетичне і релігійне почуття і філософічна свідомість однаково прокидаються на ґрунті степового ландшафту. Як море, ліс і гори, так само і степ має свої «небезпеки»; почуття величного породжувало тут своєрідний – і історично зумовлений – «неспокій», бо ж степ довгі століття був ніби джерелом вічної загрози кочовників, все нових та нових руйнівничих людських хвиль» [21, с. 21]. За рецензією Д. Чижевського 1928 р. виходить у світ праця Л. Миколаєнко, присвячена естетичному феномену степу в літературі та фольклорі, саме в ній степ автором описується як широкий краєвид і простір гармонії, адже «питоме для степу те, що він через властивість нашої природи... уможливило всьому життю пишно розвернутися», а відтак буття українця розгортається в простір «ладу і гармонії» [14, с. 37; 41], крім того, степовий ландшафт породжує в українській душі «безмежне почуття волі» [14, с. 37].

Так, на початок ХХ ст. утверджуються провідні семантичні складники топосу степу як простору неспокою, тривоги, небезпеки, безмежної волі й одночасно гармонії. Не менш важливими були й такі концептуальні складники топосу степу, як сприйняття та осмислення його сакральної ролі в долі українців, а це пов'язане із мотивами завоювання степу, зародження й утвердження на степових просторах козацької вольності та Запорізької Січі, загалом – перетворення його на «історіософський та культурно-екзистенційний дискурс» [19, с. 17].

Та цілком певно можна сказати, що трактування степу як «степового коридору» між Азією та Європою» [9, с. 481], який впливає на світовідчуття українця, – цей контекст сприйняття степу як географічно-метального простору виникає наприкінці ХІХ–у першій

половині ХХ ст. в історико-культурологічних працях Д. Чижевського, В. Липинського, Є. Маланюка, Л. Миколаєнко та ін. Однак в українській літературі кінця ХІХ–початку ХХ ст. топос степу має інші естетичні виміри. Частково вони виокремлені І. Ткаченко й охарактеризовані як комплекс функціональних складників: інформативного (історична інформативність, геоінформативність, генеалогічна інформація), сюжетоутворюючого, асоціативно-образного, психоемотивного, стилістичного [19, с. 16]. Дослідниця також описала й систематизувала художньо-образну парадигму топосу степу (степ-пейзаж, степ-історіософема, степ-філософема, степ-міфологема, степ-символ, степ-пампсест) [19, с. 16].

У драмах С. Черкасенка степ теж виступає в широкому гео- та соціокультурному дискурсі й національному екзистенційному вимірі.

У драмі «Про що тирса шелестіла» топос степу виступає як простір руйнівного неспокою, хвилюючої небезпеки. Він вабить своїм повієм Оксану, яка вже в перших сценах звертається до Романа: «Чому, / Як ти, не можу я завзяте серце / Потішити в степу лицарським боєм?» [20, с. 556]. Оксана снить степом і його простором («Полинути й сама не раз туди / Де лано, аж за обрій, поривалась, / Щоб з вітром погуляти на роздоллі, / Припасти потім до землі і слухать, / Про що шепоче з ним шовкова тирса» [20, с. 558]. Він мариться палкій дівчині в снах, у ньому вона вбачає «бої криваві» [20, с. 558], бачить себе в снах «хоробрим лицарем літає всюди / Степами вільними» [20, с. 568]. Степ і сон у перших сценах драми в сприйнятті дівчини невіддільні, вони, вочевидь, виступають символічною парою, яку дівчина романтизує. У цій парі можна виокремити семантичні складники: лицарської відваги, широти польоту, прагнення свободи, безмежного простору ніким не стримуваної волі. Натомість Сірко інакше сприймає степ: «А справді облітав усі степи / На бистрому коні і сіяв смерть» [20, с. 568]. Для нього це простір ним же розлитого моря крові [20, с. 569], степ – антитеза до праці і спокою, які надихають ватажка запорожців у мирному краї.

Ставлячи в один ряд сон і степ, голоси сну і голоси степу, С. Черкасенко вказує на відмінні рецепції степу персонажами драми, адже сон – «індивідуальний, проникнути у чужий сон не можливо» [10, с. 126], тому мова сну кожної людини різниться. Відтак, Оксана чує в снах войовничі голоси степу, а Сірко прагне чути голоси спокою. В одній із символічних сцен – втечі Оксани до козацького степу – дівчина підходить до Сірка, який спить, і промовляє: «Ти спиш?.. Не довго спатимеш, запевне: // Орлові надокучить спокій клітки, – // Широких просторів і високості / Душа огневая його запрагне» [20, с. 594]. Сірко, прокинувшись, схоплюється й говорить, що йому наснився «химерний сон», який (далі за сюжетом твору) пробуджує в ньому дух степового неспокою («Коли вже звіра ви розбуркали в мені, / Коли доп'яна кров'ю напоїли, / То потурайте й далі...» [20, с. 622]). Сприйняття Оксани передається Сіркові, Оксанина візія степу в його сні трансформується і наповнюється новим семіотичним значенням – страху, жаги крові і слави, степ відтоді вабить персонажа «отрутим пахом крові» [20, с. 640]. У серці Сірка ці дві рецепції степу розбудять «дві душі», одна з яких – «Бурхлива, така як ти (Оксана – С.С.), що світ увесь в пожежу, / Не загадавшись, радо запалила б», а друга – «лагідна й тиха, / Як те дівча причинне, що мені / З'являється часами тут...» [20, с. 650]. Не витримавши цього розколу-роздвоєння, герой гине, бо «послухав голосу душі другої» [20, с. 653], й Оксана не може спинити його бажання смерті, і навіть її докори («хай першая твоя душа напише / Їм кров'ю те, чого так прагне друга» [20, с. 652]; «і що наважиться зробить одна, / Того не дасть зробити друга» [20, с. 652]) не спиняють Сірка.

Такі відмінні рецепції образу степу І. Ткаченко спостерігає й у фольклорі, вказуючи на те, що в народній творчості, з одного боку, поетизується «просторова естетика степу», а з іншого – образ степу трактується як «одвічне прокляття України» [18, с. 228].

С. Черкасенко це смислове наповнення топосу степу розмежовує: Оксана – чує і снить голосами войовничого, романтизованого степу, у її словах та уяві спостерігаємо поетизацію степового простору як втілення волі, прагнення свободи, Килині вчуваються інші тональності («Степ широкий орють списом: // Всюди люди, всюди коні, / Свищать кулі, шаблі дзвонять... / Хай же сіють, хай боронять, – // Квіти виростуть червоні» [20, с. 640]). Килина та її пісня уособлюють ворожі голоси степу, у якому для українця панує вірна загибель, степ у її уяві асоціюється зі смертю козака, фатальним зв'язком українців із волею і неволею одночасно, у степу проростають «червоні квіти», які зриває Сірко [20, с. 646], а Килина ж воліє нарвати барвінку [20, 648], який у фольклорі є символом туги за померлими, печалі, суму і журби.

Трагічний образ степу як землі, зораної списками, землі, на якій проростають червоні квіти козацької крові, відкриває перед читачем не просто символічні семантичні складники цього образу, але й ставить акцент на історіософських візіях. Степ – фатальний простір для українців, у ньому втілено глибокий драматичний історіософський сенс, це поле бою, а не мирного життя українців, його голоси – ворожі, згубні та драматичні для українців.

С. Черкасенко доповнює ці метафорично-образні акценти іншими семантичним площинами, тісно пов'язані із аудіальними акцентами: голосами степу – а це голос тирси, яка нашіптує Оксані про лицарську славу степу, «сурмить на бій і креше блискавками» [20, с. 568], – та голосами спокою і праці, які надихають Сірка у краю, віддаленому від степу («Дрімає ліс, / Шепочучи молитву Господові / За те, що дав і день ясний, погожий, / Світ сонечка, вечірню росу, / І теплу, як лоно неньки, ніч» [20, с. 575]. Відмінною є аудіальна складова топосу степу в Килині, яка питала «не раз / І в тирси у степу, про що вона / Таємно з вітром шелестить: «Шу-шу...» [20, с. 579], й чула голос загиблого козака Петра.

В історичній драмі С. Черкасенка, відтак, можна спостерегти дихотомічне сприйняття степу як свого і ворожого простору, це сакральний топос, який розколосе душу українця, позбавляючи його можливості мирного існування, спокійного життя. У драмі «По що тирса шелестіла...» прикметно, що автор виводить поряд із топосом степу використав топос хутора, Сіркової пасіки, у якому його душу наповнює відчуття «святої праці й згоди» [20, с. 643] – гасла, яке лідер запорожців хоче написати на своїх переможних стягах. Людмила Солодар трактує хутір як ментальну межу українського простору, бо цей простір має важливу ознаку – охоронно-магічну, адже «замикав собою впорядкований простір, універсальний хліборобський простір» [17, с. 90]. Хутір Сірка, хоч тлумачиться Оксаною іронічно («лишаю з бджолами тебе, – говорить вона, – й свинями вельможної Сірчихи» [20, с. 588]), однак є важливим світоглядним елементом української історіософії, у ньому поєднуються етнічно важливі первні української ментальності (рідного краю, спокійного хліборобського буття та слави рідного краю, історичної пам'яті про минуле). Одночасно хутір – простір, якій відмежовує українця від ворожої сили степу, руйнівну силу степу може перетворити на спокій творчої праці. В історичній драмі С. Черкасенка топос степу набуває семантичної поліфонічності через розширення й ускладнення художньо-образної символіки й поглиблення метафоричних значень – аж до появи нових акцентів у сприйнятті топосу степу: його недружню потужність, неприязнь, трагедію загибелі українців у степах можна перетворити на життєствердну силу хутора, де панують злагода і спокій щоденної хліборобської праці, у якому сила і слава козацького лицарства може стати силою і славою Української держави. На цих семантичних компонентах топосу степу акцентує на початку XXI ст. С. Кримський, який виокремлює в ньому не лише концептуальні складники небезпеки та неспокою, а й оцінює його набагато ширше – як простір, який українська нація повинна була трансформувати: «Освоєння степу, перетворення його на поле було історичною місією українського народу,

охарактеризованою феноменом козацького хутора як особисто відвойованої у степового хаосу землі» [6, с. 4].

Амбівалентність топосу степу згодом буде зазначати, наприклад, О. Ольжич в образі хлібороба-воїна чи І. Крип'якевич, який називатиме українців і воїнами, і хліборобами [7], а згодом образно опише Ю. Мушкетик у романі «Яса»: «Козаки ніколи не говорили між собою, що цей степ може родити пшеницю. Вони відали про те, але й не знали, плугатарство тут заснуло в далекій далечі пам'яті, навіть не їхньої, а багатьох поколінь. Степ існував для того, щоб доганяти і втікати, заступити справжнє поле, на якому ще виростають пшениці і діти» [16, с. 159].

Деструктивний компонент топосу степу осмислюється С. Черкасенком і в іншому драматичному творі – «Северин Наливайко», який мусив бути першою частиною трилогії «Степ». «Орел степів широких, чорно крилець» [20, с. 657] – так називає Наливайка Мамай уже в першій дії історичної драми. Так само його характеризує Пазина: «...як буревій, / Як ураган, з пустель злетів ти раптом / Туди, де правду нашу степову / Хижацька сила і сваволя топче» [20, с. 665]; «Ти вітер степу, дух його страшний» [20, с. 666]; «ти – вітер степу, волю любиш ти / Над все» [20, с. 667]. Натомість себе саму вона означає як «серце степу»: «Я серце те, що від князів іще / Без краю сходить кров'ю прех незгуду / І през нерозум ваш...» [20, с. 666]; «Минулося... Зосталося лиш серце – / Розбите серце степу, й квилить-плаче / За дітьми, мов та чайка степова» [20, с. 666].

Пазина, мов піфія (так називає її Северин), та Орішевський закликають Северина побачити трагедію степів та здолати свою слабкодухість. Так, у монолозі Орішевського звучить заклик-призов: «І в серці я своїм плекав надію, / Що ти збагнеш трагедію степів / Широких, вільних... у своїм безвіллі, / Що кинеш клич до бідної голоти / від моря Чорного аж до Литви... / Що так поволеньки, але потужно / Бере в міцні обійми вільний степ, / А підотнувши, з правди степової – / З козацької голоти створиш ти / Державний лад без пана і холопа» [20, с. 672]. Та, за словами Івана Мазепи – персонажа роману Б. Лепкого «Мотря», українець – живе «степом наверх і всередині, бо наша душа теж степ. Степ – ворог держави» [8, с. 202]. Саме цей аспект набув розвитку в історичній драмі С. Черкасенка «Северин Наливайко», головного героя якої Пазина й Орішевський, закликають почути тугу степу, його одвічні печалі, пекучі сльози поневоленого краю, що розбудять козацького ватажка розбудити «буря аж така, / Яку навів вітер степовий» [20, с. 670], і звістка про смерть батька на хуторі пробуджує в душі Наливайка бунтівний дух степу – він вирушає в похід.

Якщо в драмі «Про що тирса шелестіла» С. Черкасенка акцентується на особливій місії степу як межового ландшафту між відкритим ворожим простором і камерним тихим світом хутора, то в драмі «Северин Наливайко» наголошується на іншій художньо-рецептивній моделі степу – психологічній та візіонерській. Відтак, аналізуючи цей твір, можна говорити про те, що топос степу відіграє роль психоемотивну (термін І. Ткаченко), де реалізовано «настроєвість, живий темперамент стихії та людини», а це сприяє «художньому вираженню духовного і психічного, часто імпліцитного впливу степового геоточення на психоконструкцію людини» [18, с. 17].

Степ у драмі «Северин Наливайко» стає екзистенційною категорією, він пробуджує душу Северина, він же починає промовляти своїми голосами в душі дочки Пазини – Касильди Оборської («...позбутися не в силі чарів, / Які цей гомін степу навиває...» [20, с. 685]; «Моя тривога – / Це туга мов якась за тим, чого / Не маю я, а мають доста ті / відважні демони степів безкраїх, / Той Наливайко-красень, Лобода...» [20, с. 685]). Тому дія в драмі насичується екзистенційно-психологічним змістом, а конфлікт фокусується не стільки на зовнішньому протистоянні між козацьким ватажком і польським магнатами, скільки – на внутрішніх суперечностях, які розривають душу Касильди та спричиняють загибель

Наливайка. Драматична дія у творі «Северин Наливайко» розгортається за рахунок усвідомлення фатального тяжіння і фатального неприйняття духу степу Касильдою. Степ у цьому контексті виступає міфологізованим архетипним началом, яке визначає долю українців. Романтично-сентиментальна лінія (втрачена дочка Пазини, одруження Касильди) у цьому випадку відступає на другий план, натомість алегорично-символічний дискурс має більше значення, адже саме в ньому проявляється авторська візія степу, у якому стикаються «вітер степу» як втілення стихійного лицарського козацького духу та «мрій гербованих» [20, с. 753] про державність, яку Касильда, підштовхувана єзуїтами, трактує як зраду. Северин Наливайко стає живим символом авторської візії майбутнього України, адже він «огневим словом він своїм збудив ... / І лицарів створив – та ще й яких!» [20, с. 740]. Цю силу відчуває Касильда, як і сам козацький ватажок: «Є щось іще, мої брати... Воно / Най ледачішого з голоти тої / Із гай бурди в лицаря обернене, / Як обернуло нас уже давно / У месників, а потім, по звитязі, / Оберне в будівничі і творці. / Це та святая зненависть до пана / Й палка любов до волі степової / І до козацької людської правди» [20, с. 709].

Образ степу в С. Черкасенка відкривається як оригінальний національно-екзистенційний та історіософський дискурс. І на відміну від драми «Про що тирса шелестіла», у якій автор акцентує на дуальній природі степу, що своєю ворожою згубною пристрасстю руйнує в ньому почуття хлібороба-ратая, у драмі «Северин Наливайко» втілюються інші художні домінанти цього топосу. Семантика топосу степу розширюється, дискурс завоювання та перетворення, освоєння степу змінюється, ускладнюється символіка степу й метафорика, степ є психоемотивною домінантою характеру Наливайка та Касильди. Однак у Наливайка степовий дух (вітер степу, демонічна сила степу, лицарська відвага степового воїна-орла) є провідними, то в Касильди «буйний степ» розбудило «тавро лихого зради / народу рідного» [20, с. 754]. У символістських драмах С. Черкасенка степ є знаковою геотнічною та геофілософською реальністю українського буття: одних надихає на те, щоб стати державотворцем, інших веде до зради, якщо вони не вбачають у ньому сакральне місце пам'яті, як Касильда. Для Касильди степ стає чистим простором екзистенційної катастрофи, а для Наливайка – місце набуття слави, причому не сьогоденної, минущої, а майбутньої. У прикінцевому монолозі він говорить: «Проща, Пазино! Не привів Господь / святого діла доконати нам, / Та не журись: іще не раз із степу / повіє буйний вітер на магнатів, / Не одного ще бідная голота / Гетьмана вродить Наливайка – їм / на страха і на загибель!..» [20, с. 756]. Пазина розпачливо гукає йому услід: «Не одного... Але... коли?... коли?..» [20, с. 756], – адресуючи це питання історії та майбутньому. Мотив передбачення, пророцтва, який звучить не тільки в цих словах, а й загалом пов'язаний із образом Пазини, що пророкує ще на початку твору переродження Северина, в історичній драматургії С. Черкасенка відкриває нові перспективи в українській літературі. Йдеться про «витворення й доглибинну розбудову національного історіософського міфу України» [15, с. 290], яка згодом буде реалізована в поетичному доробку Є. Маланюка, Оксани Лятуринської, О. Ольжича, Ю. Липи, Ю. Мосендза та ін. Особливості художньої рецепції степу в історичній драматургії С. Черкасенка – лише предтеча в тій «візії української історичної минувшини» [15, с. 290], у якій топос степу буде осмислений як елемент української націософії, як простір формування ментальних, духовних та етнопсихологічних рис українців, як поле зіткнення протилежних за змістом місій українця – бути воїном і бути хліборобом, як сакральний топос зради і зрадництва, поле бою за українську державність.

У символіко-національному вимірі топос степу в історичній драматургії С. Черкасенка еволюціонує від просторово-ландшафтного до психоемотивного дискурсу. Так, в історичній драмі «Про що тирса шелестіла» це топос із виразними символічними географічно інформативними ознаками, який розколює душу Сірка, відіграє важливу роль

у конструюванні або руйнуванні національного буття та національного образу світу, даючи персонажеві змогу із воїна-завойвника перетворитися на хлібороба, остаточно окресливши простір свого існування. А в історичній драмі «Северин Наливайко» степ виступає як міфопоетичний комплекс, топос степу втрачає виразно окреслені ландшафтно-географічні риси та набуває чітких екзистенційних ознак: Северин і Касильда, Пазина і Орішевський – для усіх них степ – своєрідний медіальний простір, у якому природний буйний дух степу повинен трансформуватися в потужну державотворчу енергію.

Еволюція від степу як знакового національного топосу до яскраво вираженого історіософського та націософського топосу доповнена візіонерським мотивом передбачення майбутньої появи на цих просторах ще не одного гетьмана і того, хто пробудить українську незалежність («Северин Наливайко»), що перегукується із візіонерськими мотивами поетів «Празької школи», націлених на «практичне творення власної історичної ретроспекції» та «філософії Чину» [15, с. 291], й мало епохальне значення для української літератури та української нації. Топос степу в історичній драматургії згодом буде розгортатися в індивідуально-авторських візіях Є. Маланюка, О. Ольжича, Б. Лепкого, Ю. Яновського, Ю. Мушкетика, О. Гончара, С. Кримського та ін., буде ускладнюватися історіософський контекст цього топосу та розширюватиметься культурно-екзистенційний дискурс цього метафоричного й символічного для української історії, літератури географічного простору. Однак засади його концептуального осмислення на основі символічного індивідуально-авторського бачення місії степу в національному бутті та історії українців у вітчизняній літературі ХХ ст. були створені в історичних драмах С. Черкасенка. Історіософська ідея степу активізувала в літературному дискурсі кінця ХІХ–початку ХХ ст. національну ідею України як державницької нації і водночас сконцентрувала наріжні питання державотворчого процесу, які залишатимуться актуальними для нашого народу впродовж ХХІ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Веселовська Г. Експресіонізм ранньої драматургії Спиридона Черкасенка / Г. Веселовська // Дивослово. – 1997. – № 2. – С. 13–14.
2. Гринчишина М. Театр української драматургії (Сучасна та класична українська п'єса на сценах театрів у 1930-х рр.) / М. Гринишина. – К. : Інтертехнологія, 2006. – 290 с.
3. Жицька Т. В. Спиридон Черкасенко і театр : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. мистецтвознавства : спец. 17.00.02. / Т. В. Жицька. – К. : НАН України. Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського, 1998. – 18 с.
4. Замятин Д. Гуманитарная география: пространство, воображение и взаимодействие современных гуманитарных наук / Д. Замятин // Социологическое обозрение. – Т. 9. – № 3. – 2010. – С. 26–50.
5. Замятин Д. Н. Гуманитарная география: пространство и язык географических образов / Д. Н. Замятин. – СПб : Алетейя, 2003. – 336 с.
6. Кримський С. Ментальні цінності в контексті виборчої кампанії / С. Кримський // День. – 2004. – 3 серпня. – С. 1, 4.
7. Крип'якевич І. Український світогляд / І. Крип'якевич // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць, 8 (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) / Відп. ред. Ярослав Ісаєвич, упорядник Феодосій Стеблій. – Львів, 2001. – С.151–166.

8. Лепкий Б. Мотря. Історична повість / Б. Лепкий. – Т. I : Сотниківна. Історична картина з часів Івана Виговського. – Тернопіль : Збруч. – 2004. – 350 с.
9. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею та організацію українського монархізму. Писані 1919–1926 р. / В. Липинський. – Wien : Buchdruckerei Carl Herrmann, 1926. – 580 с.
10. Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю. М. Лотман. – СПб : Искусство-СПб, 2010. – 704 с.
11. Майборода Н. В. Донецький степ у художньому світі Спиридона Черкасенка / Н. В. Майборода // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 4 (191). – С. 86–90.
12. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Є. Маланюк. – К. : АТ «Обереги», 1992. – 80 с.
13. Малютіна Н. Українська драматургія кінця ХІХ–початку ХХ століть : аспекти родо-жанрової динаміки / Н. Малютіна // Ucrainica II Soucasna. – С. 339–344.
14. Миколаєнко Л. Український степ як естетичний феномен / Л. Миколаєнко // Хроніка 2000: Український культурологічний альманах. – Вип. 37–38. – ІХ: Україна: Філософський спадок століть ; ред кол. Буряк Ю. (голов. ред.) та ін. ; худ. оформл. та ред. Бродая О. та ін. – К. : Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2000. – С. 28–43.
15. Моренець В. Національні шляхи поетичного модерну першої половини ХХ ст. : Україна і Польща / В. Моренець. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 327 с.
16. Мушкетик Ю. Яса / Ю. Мушкетик. – К. : Дніпро, 1990. – 829 с.
17. Солодар Л. Хутір – ментальний кордон українського простору в проекції національної літератури / Л. Солодар // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Вип. 60. – 2014. – Ч. I. – С. 87–93.
18. Ткаченко І. А. Степові мотиви в українському фольклорі : історіософський ракурс (на прикладі історичного епосу) / Ірина Ткаченко // Вісник Запорізького національного університету : Збірник наукових статей. Філологічні науки / Редкол. П.І. Білоусенко (гол. ред.), Т.В. Хом'як (відпов. ред). – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2008. – № 2. – С. 226–231.
19. Ткаченко І. А. Топос степу в новій українській літературі (Проза) : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. н. : спеціальність – 10.01.01 – українська література / Ірина Анатоліївна Ткаченко. – Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка. – Кіровоград, 2009. – 20 с.
20. Черкасенко С. Ф. Твори : в 2 т. – Т. 1 : Поезія. Драматичні твори / Упоряд., авт. передм. та прим. О. Мишанич / С. Ф. Черкасенко. – К. : Дніпро, 1991. – 891 с.
21. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – К. : Вид-во «Орій» при УКСП «Кобза», 1992. – 230 с.
22. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні ХVІ–початку ХVІІІ століття / Н. Яковенко. – К. : Laugus, 2012. – 472 с. – (Серія «Золоті ворота»; вип. 2).

REFERENCES

1. Veselovska, H. (1997), Expressionism early drama by Spyrydon Cherkasenko, *Dialogist*, № 2. – pp. 13–14.
2. Hrynychshyn, M. (2006), Ukrainian drama theater (modern and classical Ukrainian play at the theater in the 1930s.), *Intertechnology*, Kyiv, Ukraine. – 290 p.
3. Zhytska, T.V. (1998), Spyrydon Cherkasenko and theater, Thesis abstract : 17.00.02.; National Academy of Sciences of Ukraine. Institute of Art., Folklore and Ethnology. M.T.Rylskoho, Kyiv, Ukraine. – 18 p.
4. Zamiatin, E. (2010), Humanitarian Geography: space, imagination and interaction of modern humanitarian sciences, *Sociological review*, Vol. 9, № 3, pp. 26–50.
5. Zamiatin, D. N. (2003), Humanitarian Geography: geographical space and language of images, *Aletheia*, St. Petersburg, Russia. – 336 p.
6. Krymskyi, S. (2004), Mental Crimean values in the context of the campaign, *Day*, August 3, pp. 1, 4.
7. Krypiakevych, I. (2001), Ukrainian outlook, Ivan Krypiakevych in family tradition, science and society / Ed. eds. Jaroslav Isaievych, compiled by Theodosius stem. Lviv, 2001 (Ukraine: cultural heritage, national identity, statehood. Collected Works, 8 / Institute of Ukrainian Studies named after I. Krypivakevych NAS Ukraine), pp. 151–166.
8. Lepkyi, B. (2004), *Motria*. Historical novel, Vol. I. *Sotnykivna*. Historical picture since Ivan Vyhovsky, Zbruch, Trnopol, Ukraine. – 350 p.
9. Lypynskyi, V. (1926), Letters to fellow farmers. About the idea and Ukrainian monarchist organization. Writings 1919–1926, *Buchdruckerei Carl Herrmann*, Wien, Austria. – 580 p.
10. Lotman, Yu. (2010) *Semiosfera*, St. Petersburg-Art, St. Petersburg. – 704 p.
11. Maiboroda, N.V. (2010), Donetsk steppe in the art world Spyrydon Cherkasenko / NV Majboroda, *Visnyk LNU named after T. Shevchenko*, № 4 (191), pp. 86–90.
12. Malaniuk, Ye. (1992), Essays on the history of our culture, *JSC Talismans*, Kyiv, Ukraine. – 80 p.
13. Maliutina, N. Ukrainian drama late XIX– early XX centuries: aspects of clan-zhanrovoi dynamics, *Ucrainica II Soucasna Ukrajinistika*. – pp. 339–344.
14. Mykolaienko, L. (2000), Ukrainian steppe as an aesthetic phenomenon, *Chronicle 2000: Ukrainian Cultural Almanac*. Iss. 37–38. 41 year view. IX : Ukraine : The philosophical legacy of centuries, *Foundation for the Arts*, Kyiv, Ukraine. – pp. 28–43.
15. Morenets, V. (2001), National ways poetic modernism of the first half of the twentieth century : Ukraine and Poland, *Publishing house of Solomiia Pavlychko "Fundamentals"*, 327 p.
16. Mushketyk, Yu. (1990), *Dnipro*, Kyiv, Ukraine. – 829 p.
17. Solodar, L. (2014), Farm-mental Ukrainian border area in the projection of national literature, *Bulletin of Lviv University. Series filolohichna*, Iss. 60, Part II, pp. 87–93.
18. Tkachenko, I. A. (2008), Prairie motifs in Ukrainian folklore: historiosophical perspective (for example, historical epics), *Journal of Zaporizhzhya National University: Collection of scientific articles. Philology / Editorial Board. P.I. Bilousenko (Chap. Eds.) T.V. Khomiak (compliance. Eds)*, Zaporizhzhya National University, Zaporizhzhya, Ukraine, № 2, pp. 226–231.
19. Tkachenko, I. A. (2009), Topos of desert in the new Ukrainian literature (prose), Thesis abstract: specialty 10.01.01 – Ukrainian literature, *Kirovograd State Pedagogical University named after V. Vynnychenko*, Kirovograd, 20 p.
20. Cherkasenko, S. (1991), *Works* : in 2 vol., *Dnipro*, Kyiv, Vol 1 : Poetry. Dramatic works. – 891 p.
21. Chizhevskyi, D. (1992), *Essays on the History of Philosophy in Ukraine*, Publishing House "Orii" in UKSP "Kobza", Kyiv, Ukraine. – 230 p.
22. Yakovenko, N. (2012), *Mirrors identity. Research on the history of concepts and ideas in Ukraine XVI -early eighteenth century*, *Laurus*, Kyiv, Ukraine. – 472 p. (Series "Golden Gate", no. 2).